

परामानसशास्त्र : एक प्रतिक्रिया

नी. र. वऱ्हाडपाण्डे

मे १९८७ च्या नवभारतात वरील विषयावर व. वि. अकोलकर यांचा लेख आला आहे. त्या-सम्बन्धी काही प्रतिक्रिया व्यक्त करणे आवश्यक आहे.

अवलोकनाचे यान्त्रिकीकरण

१) पहिली गोष्ट अशी की, परामानसशास्त्रीय घटनांच्या बाबतीत साक्षीदारावर अवलम्बून राहणे फार धोक्याचे असते. ज्यांचा अशा घटनांवर विश्वास आहे ते साक्षीदार अशी घटना घडली असे सांगतात व ज्यांचा विश्वास नाही ते असे काहीच घडले नाही असे सांगतात, असा अनेक वेळा अनुभव आलेला आहे. फासे कसे पडले हे वस्तुतः प्रत्यक्ष पाहता येण्यासारखे असून त्याविषयी वाद असू नये. पण अशा प्रत्यक्ष गोष्टींविषयीदेखील विश्वासी व अविश्वासी व्यक्तींच्या साक्षीत विरोध असतो.

फासे कसे पडले हे पाहण्यातील चूक ही नजर-चूक असू शकेल पण भूत दिसणे ही नजरचूक नाही. काही लोकांना भूत खरोखरच दिसते. पण हे "खरोखर" दिसणारे भूत फोटोमध्ये मात्र उमटत नाही. Camera never lies असे म्हणतात. तेव्हा आपल्याला खरोखर भूत दिसले असे सांगणाऱ्या लोकांना भास होत असतो हे निश्चित.

तेव्हा परामानसशास्त्रीय घटनांच्या बाबतीत साक्षीदारांच्या अविश्वसनीयतेवरील तोडगा म्हणून त्या घटना दृश्य असतील तर त्यांचे भाचित्र घेणे, श्राव्य असतील तर ध्वनिलेखन करणे हा तोडगा आहे.

पण यातही अडचण अशी की भाचित्र घाले तरी मानवच ते आपल्या डोळ्यांनी पाहणार, ध्वनिलेखन असले तरी मानवच ते आपल्या कानांनी ऐकणार. तेव्हा मानवी साक्षीदारांवरच अविश्वास दाखवायचा तर या भाचित्रांचा व ध्वनिलेखांचा तरी उपयोग काय ?

हा प्रश्न वाटतो तेवढा बिनतोड नाही. भाचित्रे व ध्वनिलेख कायम स्वरूपाचे असल्यामुळे शेकडो मानव ते पाहू शकतात व या शेकडो मानवांना सारखाच भ्रम होईल असा सम्भव नसतो.

परामानसशास्त्रावरील वाङ्मय विस्तृत आहे. त्यामुळे त्यात काय नाही याबद्दल विधान करणे धाष्टर्चाचे आहे. पण माझ्या माहितीप्रमाणे अवलोकनाचे काटेकोर यान्त्रिकीकरण केल्यावरही परामानसशास्त्राचे दावे प्रत्यक्षाच्या कसोटीला उतरतात असे म्हणण्यासारखी परिस्थिती नाही.

हे तर साधेच मानसशास्त्र

२) दुसरे असे की, परामानसशास्त्रीय म्हणून म्हटल्या गेलेल्या पुष्कळशा घटना वस्तुतः परामानसशास्त्रीय नसतात. अकोलकरांनी उल्लेखिलेले खालील तथ्य पहाः-

" कु. जेपसन आणि ऑस्टी यांनी मिळून टेली-पथीविषयक जे प्रयोग केले त्यांसाठी त्यांनी परस्परांविषयी आपलेपणा वाटणाऱ्या व्यक्ती घेतल्या होत्या व प्रयोग-साहित्य म्हणून असे साहित्य वापरले होते, की ज्यामध्ये प्रयुक्तांना रस वाटेल व जे भावनास्पर्शी ठरेल. "

"परस्परांबद्दल आपलेपणा" वाटणाऱ्या व्यक्तींना "भावनास्पर्शी" विषयाबद्दलचे परस्परांचे विचार ओळखता येणे ही परामानसशास्त्रीय घटना नाही.

काही वर्षांपूर्वी नागपुरात भोलानाथ नावाचा एक बैल आला होता. त्याचे "परामानसशास्त्रीय" खेळ करण्यात आले होते. "जमलेल्या प्रेक्षकांपैकी कुणाच्या मांडीवर तीळ आहे ?" असे विचारले की भोलानाथ बरोबर योग्य त्या व्यक्तीसमोर उभा राही. "या वर्षी मॅट्रिकमध्ये फर्स्टक्लासमध्ये आलेली व्यक्ती प्रेक्षकांत आहे काय ?" असे विचारले की त्याची चक्कर फर्स्टक्लासमध्ये आलेला मुलगा जेथे असे तेथेच थांबे.

या प्रकाराचे अधिक निरीक्षण करता मला असे आढळून आले की ज्या व्यक्तीच्या समोर भोलानाथ उभा राही तिचे ज्ञान खरे की खोटे यावर भोलानाथाने तिच्यासमोर उभे राहणे अवलंबून नव्हते. हजर असलेल्या एखाद्या व्यक्तीला आपण जर खोटेच सांगितले की “घरी तुझ्या बायकोचे पत्र आले आहे” व मग भोलानाथाला विचारले की “थोड्याच वेळापूर्वी कुणाच्या घरी बायकोचे पत्र आले आहे?” तर भोलानाथ ज्या व्यक्तीला खोटे सांगितले आहे तिच्यापुढे जाऊन उभा राही. त्याच्या उलट एखाद्या व्यक्तीच्या नकळत आपण तिच्या खिशात शम्भराची नोट ठेवली व शम्भराची नोट कुणाच्या खिशात आहे असे भोलानाथाला विचारले तर भोलानाथ गडबडत असे व नुसत्याच चकरा मारीत असे. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की भोलानाथाला अतीन्द्रिय प्रत्यक्षाचे सामर्थ्य वगैरे काही नव्हते. प्रश्न आपल्याबद्दल आहे असे ज्या व्यक्तीला माहित असे त्या व्यक्तीमध्ये “भोलानाथ ज्ञाता आपल्यासमोर उभा राहणार” अशा अपेक्षेने काही हालचाल होत असे. ही हालचाल भोलानाथाच्या मालकाला हेरता येत असे व तो भोलानाथाला त्या व्यक्तीसमोर उभा करित असे.

मानसिक नभोवाणी

३) मरणोत्तर जीवन सिद्ध करणाऱ्या म्हणून ज्या घटना परामानसशास्त्रज्ञ सांगतात त्या वस्तुतः तशा नाहीत. ज्या गोष्टी मृत व्यक्तीलाच फक्त माहित आहेत व माध्यमाला माहित असण्याचा सम्भव नाही त्या गोष्टीदेखील मृतात्म्याशी सम्पर्क साधून माध्यम सांगते असा दावा सांगण्यात आला आहे. या प्रकारात माध्यमाला अमुक गोष्ट माहित असण्याचा सुतराम सम्भव नाही याची निश्चिती करणे फारच कठीण आहे. शिवाय माध्यमाला ती माहिती नाही असे निःसंशय ठरले तरी कोणत्याच जिवन्त व्यक्तीला ती माहिती नाही याची खातरजमा करून घेणे तर जवळ जवळ अशक्यच आहे. एखाद्या जिवन्त व्यक्तीला ही माहिती असेल तर त्या व्यक्तीच्या मेन्दूचा वा माध्यमाच्या मेन्दूचा मेन्दूतील विद्युल्लहरी वा तत्सदृश लहरीद्वारा सम्पर्क साधला जात असण्याची शक्यता आहे. नभोवाणीवर हजारो मॅगावरील आवाज कोणत्याही

स्थूल दुव्याच्या साहाय्याशिवाय ऐकू येतो तसाच कोणत्याही स्थूल दुव्याशिवाय एका मेन्दूचा दुसऱ्या मेन्दूशी सम्पर्क स्थापन होणे अशक्य नसावे. अर्थात मृत व्यक्तीच्या ज्ञानाशी सम्पर्क झाला तरी तेवढ्याच-वरून मरणोत्तर जीवन वा शरीरविरहित आत्मा सिद्ध होत नाही.

यामुळेच परामानसशास्त्राने प्रकाशात आणलेल्या घटना खऱ्या आहेत असे ठरले तरी त्यामुळे तत्त्वज्ञानावर काही परिणाम होणार नाही. यासम्बन्धी अकोलकरांची खोलील विधाने विचारणीय आहेत—**वैज्ञानिक “श्रद्धा”**

“दृष्टोत्पत्तीस येणारी प्रत्येक घटना निसर्गातच मोडते, ती प्राकृतिक असते, तिला कारण-कार्य-नियम लागू असलाच पाहिजे व निसर्गनियम अनुल्लंघ्य असतात ही विज्ञानाची श्रद्धा होय. विज्ञानाच्या दृष्टीने अतिप्राकृतिक म्हणून काही असू शकत नाही. अर्थात विज्ञान चमत्कार मानीत नाही.”

विज्ञानाच्या भूमिकेबद्दलचे हे विवेचन असावे तितके काटेकोर नाही. एक तर या भूमिकेला श्रद्धा म्हणणे हा श्रद्धा या शब्दाचा गैरवापर आहे. जी चिकित्सेतून उद्भवत नाही व विरुद्ध चिकित्सेने नाहीशी होऊ शकत नाही तिला श्रद्धा म्हणतात. श्रद्धेच्या उलट विज्ञानाची वरील भूमिका चिकित्सेतून उद्भवलेली आहे व सतत चिकित्सेने अकोलकरांनी उल्लेखिलेल्या स्वरूपाइतके तिचे स्वरूप साधे राहिलेले नाही. आधुनिक तर्कशास्त्र व सांख्यिकी यांनी केलेल्या मीमांसेमुळे कार्यकारणभावाचे स्वरूप त्याच्या व्यावहारिक संकल्पनेपेक्षा पुष्कळच गुन्तागुन्तीचे झाले आहे. विश्व कार्यकारणाच्या अनुल्लंघ्य नियमावर आधारलेले नसून सम्भाव्यतेच्या नियमावर आधारलेले आहे असे भौतिकज्ञ म्हणू लागले आहेत. “प्रकृतीचे नियम अनुल्लंघ्य आहेत” हे विधान थोडेसे चक्राकार आहे. एखाद्या नियमाचे उल्लंघन होत असेल तर त्या नियमाप्रमाणेच त्याचे उल्लंघन हादेखील प्रकृतीचाच कार्यभाग झाला. हे उल्लंघन केव्हा व कसे होते याचेही काही नियम असणार. हे नियम हेदेखील प्रकृतीचेच नियम आहेत. तेव्हा “प्रकृतीचे नियम अनुल्लंघ्य असतात” ही एक श्रद्धा नसून एका फुटात बारा इंच असतात यासारखे ते विश्लेषक विधान आहे.

अतिप्राकृतिक म्हणजे काय ? प्रत्यक्षाने व ज्या अनुमानाची सत्यता प्रत्यक्षाने पडताळून पाहता येते अशा अनुमानाने ज्या तथ्यांचे ज्ञान होते, त्या सर्वांना प्रकृति असे संबोधता येईल. अर्थात अतिप्राकृतिक तथ्य म्हणजे ज्याचे ज्ञान प्रत्यक्षाने वा प्रत्यक्षाने पडताळून पाहता येण्यासारख्या अनुमानाने होत नाही असे तथ्य. असे तथ्य आहे हे कशाच्या आधारे कळणार ? साक्षात्काराच्या ? साक्षात्कार खरा की खोटा हे कसे ठरवणार ? साक्षात्कार प्रत्यक्षलक्ष्यी अनुमानाच्या कसोटीस उतरत नसेल तर त्यात व भ्रमात फरक काय ?

परामानसशास्त्र व मूल्ये

अकोलकरांच्या लेखात मला सर्वांत आक्षेपाहून वाटणारी विधाने खालील आहेत :-

“ मानवाच्या ठिकाणी असणारी चेतना स्वतंत्र व परिणामकारी तत्त्व नसेल तर मानवाच्या जीवनाला काही अर्थ उरतो काय ? जन्म, बाल्य, यौवन, जरा आणि अखेरीस निःशेष अन्त म्हणजेच व्यक्तिविकास असे समजावयाचे काय ? ... अहिंसा, अस्तेय, प्रेम, करुणा, स्वार्थनिरपेक्ष त्याग, व कर्तव्यपालन इत्यादी ज्या गुणांना सद्गुण म्हणून गौरविले जात असते त्यांना खरोखरच काही अर्थ राहतो काय ? ... मानवाचे जीवन एक जागेपणीचे स्वप्न म्हणायचे काय ? ... ”

वरील प्रश्नांवर खालील प्रतिप्रश्न विचारता येतील ?

चेतना मेन्दूहून स्वतंत्र असेल तर मेन्दूशी तिचा अविभाज्य संबंध मानल्यास जीवनाला नसलेला कोणता नवा अर्थ प्राप्त होतो ? उलट आपली चेतना शरीराच्या मृत्यूनंतरही टिकणार आहे या विचाराने इहजीवनाचे महत्त्व कमीच होत नाही काय ? शरीराशिवाय माझे जीवन शक्य असेल, पण सशरीर जीवनावरच माझे एवढे प्रेम आहे की मला अशरीरी जीवनाचा हव्यास नाही. पतीच्या चितेवर देह ठेवणाऱ्या सतीला पतिशिवाय तुला जगता येणे शक्य आहे असे प्राणिशास्त्रीय तत्त्व सांगितल्याने पति-विरहित जीवनात तिला अधिक अर्थ वाटून ती चिते-वरून उतरेल काय ? चेतना अशरीरी असेल तरच तिला अर्थ असतो या समजूतीच्या उलट चेतना शरीरी असेल तरच ती सार्थ असते, शरीरहीन चेतना निरर्थक

असते असे म्हणता येईल. तेव्हा जीवनाच्या सार्थ-कतेचा व चेतना शरीराहून स्वतंत्र असण्याचा काहीही संबंध नाही. पतिविरहित जीवन शक्य असले तरी ते त्याच्या चितेवर संपविण्यात धन्यता मानणाऱ्या सतीप्रमाणे शरीरविरहित चेतना शक्य असली तरी ती निरर्थक आहे, ती आम्हास नको असे एखादा जडवादी म्हणू शकेल.

“ज्यांना सद्गुण म्हणून गौरविले जाते ते शरीर-विरहित चेतना नसेल तर सद्गुण ठरत नाहीत”, ही अकोलकरांची समजूत फारच भयंकर आहे. शरीरा-शिवाय आत्मा राहतो म्हणून हिंसा वाईट ठरते काय ? उलट शरीर गेल्यावरही आत्मा कायम राहत असेल तर एखाद्याला मारल्याने “मी केवळ त्याचे शरीर मारले व दुसऱ्या शरीरात प्रवेश कर-ण्यास त्याच्या आत्म्याला संधी दिली” असे म्हणून हिंसेचे समर्थनच करता येणार नाही काय ?

भीष्म व युधिष्ठिर

अस्तेय, प्रेम व करुणा या भावना दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखित होणे व दुसऱ्याच्या सुखाने सुखित होणे या मानवाच्या प्रवृत्तीतून उद्भवलेल्या आहेत. एखाद्याच्या दुःखाने मी दुःखित होतो व सुखाने सुखित होतो तो त्याचे सुख वा दुःख त्याच्या शरीरा-हून स्वतंत्र आहे म्हणून होत असतो काय ? सहानु-भूतीचा व शरीरविरहित चेतनेचा संबंधच काय ?

उलट शरीरविरहित चेतनेवरील श्रद्धा हीच अस्तेय, प्रेम व करुणा या भावनांना मारक ठरू शकते. मी एखाद्या माणसाला छळल्याने त्याच्या शरीराला क्लेश होत असले तरी त्याच्या शरीर-रहित आत्म्याचे कल्याण होत आहे असे म्हणून मला माझ्या क्रूरतेचे समर्थन करता येईल व असे समर्थन मानवी इतिहासात केले गेले आहे.

“स्वार्थनिरपेक्ष त्याग” हा नेहमीच सद्गुण असतो ही अकोलकरांची समजूत चुकीची आहे. त्यागामुळे एकूण समाजाच्या सुखात भर पडत असेल तरच तो त्याग सद्गुणाच्या पायरीला पोचतो नाहीतर ते एक मोठे दुष्कृत्यदेखील ठरू शकते. याच महान् सत्याचा प्रपंच लक्षश्लोकाल्मक महाभार-तात पाहायला सापडतो. भीष्म व युधिष्ठिर यांनी “स्वार्थनिरपेक्ष त्याग” केला; पण त्यामुळे एक-दरीत समाजाच्या सुखात भर पडण्याऐवजी अठरा

अक्षीहिणींचा संहार घडून आला. या संहाराला भीष्म व युधिष्ठिर यांचा “स्वार्थनिरपेक्ष त्यागच” जबाबदार होता व म्हणून महाभारताचे खरे खल-पुरुष तेच होते असे महाभारतकथेचे सार मी समजतो.

श्रीकृष्ण व शिवाजी महाराज

याउलट श्रीकृष्णाच्या जीवनात कोणताही “स्वार्थनिरपेक्ष त्याग” नाही. (असेच विधान शिवाजी महाराजांच्या चरित्राबद्दलही करता येईल.) तरी भीष्म व युधिष्ठिर यांनी समाजावर आणलेल्या आपत्ती निस्तरण्याचा प्रभावी प्रयत्न त्यानेच केला व या प्रयत्नात त्याला काही बाबतीत यशही मिळाले. तसेच या देशावरील आपत्ती निस्तरण्याचा सर्वांत महान व प्रभावी प्रयत्न कोणत्या एका व्यक्तीने केला असे विचारले तर निःशंकपणे शिवाजी महाराजांचेच नाव घ्यावे लागेल.

ज्याने केवळ आपत्तीच ओढवतात अशा वर्तनाचे समर्थनदेखील शरीरविरहित चेतना मानणारेच फक्त करू शकतात. हाडामांसाच्या जीवांचे सुख साधणे हेच नीतिमत्तेचे इतिकर्तव्य आहे— कामये दुःख-तप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्— असे मानणारे देहवादी त्याचे कधीही समर्थन करणार नाहीत. यावरून शरीरविरहित चेतनेवरील श्रद्धा हा नीतीचा पाया नसून उलट ते अनीतीचे प्रेरणास्थान आहे असे म्हणता येते.

आता उरले कर्तव्यपालन “कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्” हेच कर्तव्यपालन आहे व ते शरीराशिवाय चैतन्य नाही या कल्पनेशी पूर्णपणे सुसंगत आहे. दुसऱ्याच्या दुःखाने कळवळणे व दुस-

ऱ्याच्या आनंदाने प्रफुल्लित होणे हा साक्षात अनुभव आहे, बहुतेक मानवांना तो येऊ शकतो व त्याचा चैतन्य शरीराहून स्वतंत्र आहे की नाही या प्रश्नाशी काहीच संबंध नाही.

पॅरिभाषेविषयी थोडेसे

शेवटी परामानसशास्त्र या संज्ञेबद्दल थोडे लिहिले पाहिजे. अपराविद्येपेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या पराविद्येच्या संदर्भावरून हा शब्द बनविण्यात आला आहे असे वाटते. विद्या हा शब्द स्त्रीलिंगी असल्यामुळे परा हे तिच्या विशेषणाचे स्त्रीलिंगी रूप वापरण्यात आले. पण मानसशास्त्र हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे, स्त्रीलिंगी नाही, परा हे त्याचे विशेषण होऊ शकत नाही. तेव्हा पराविद्याविषयक मानसशास्त्र असा मध्यमपदलोपी समास करून या संज्ञेची व्यवस्था लावावी लागेल. तसे न करता परामानसशास्त्र असे पराशब्दाचे पुल्लिंगी रूप वापरून म्हटले तर पर म्हणजे दुसऱ्यांचे मानसशास्त्र असा भलताच अर्थ त्यातून निघेल.

परामानसशास्त्र या संज्ञेचे पॅरिसायकॉलॉजी या इंग्रजी संज्ञेशी ध्वनिसादृश्य आहे हे एक कारण या संज्ञेच्या स्वीकाराशी निगडित असावे. पण जगातल्या साऱ्याच भाषा ज्ञानभाषा म्हणून वापरल्या जाव्या, इंग्रजीला भारतात कोणतेही खास स्थान नसावे हे मला मान्य असलेले व सर्वमान्य होण्यास योग्य असे तत्त्व लक्षात घेता इंग्रजी शब्दांशी ध्वनिसादृश्य साधण्याचा प्रयत्न उत्तेजनाहून नाही.

या सर्व कारणांसाठी अतीतमानसशास्त्र ही संज्ञा मी सुचवीत आहे.